

CZIGÁNYIK ZSOLT

Morus Tamás *Utópiájának* magyar fordításai

Morus Tamás (angolosan Thomas More) a 16. század jelentős személyisége volt Angliában; politikában a legmagasabb posztot, a lordkancellárságot érte el, majd később szembekerült VIII. Henrikkel, amikor az az angol egyház fejének nyilvánította magát. Henrik előbb bebörtönözte, majd 1535-ben lefejeztette. Mind a katolikus, mind az anglikán egyház szentként tiszteli, életéről számos könyv, színdarab és egy többszörös Oscar-díjas film is készült.¹ Számos írása jelent meg, ezek közül a legnagyobb hatását és a mai napig közkézen forgó könyv az 1516-ban latinul írt fikatív útleírása, az *Utópia*,² melyet azóta rengeteg nyelvre lefordítottak, s nemcsak egy irodalmi műfaj, hanem egy gondolkodásmód ihletője és névadója lett. A köznyelvben az utópia jellemzően megvalósíthatatlan légvárat jelent, az irodalomban általában fikatív országok leírását, vagy ilyen helyen játszódó művet értünk alatta.³ A politikai gondolkodásban és a társadalomfilozófiában utópizmusnak nevezzük az adott politikai-társadalmi valóságtól radikálisan eltérő struktúrákról való gondolkodást, illetve az ilyen közösségeket (például kibucok, hippikommunák, de tágabb értelemben a szerzetesközösségek is). Még ha az utópizmus nem is játszik központi szerepet a magyar kultúrában, jelentős írók életművei tartalmazzak utópikus és disztópikus műveket, és az utópikus gondolatok befogadása kevéssel Morus Tamás művének megjelenése után elkezdődött.⁴ Az első magyar fordítás keletkezése előtt az *Utópia* latin szövege volt befolyással a magyar kultúrára: Maczelka Csaba szerint a mű hatása folyamatosan megfigyelhető a magyar irodalomban a 16. századtól kezdve.⁵ Jelen írás Morus *Utópiájának* összetett magyar fordítástörténetét vizsgálja, összehasonlítva az egyes fordítók stratégiáját, párhuzamba állítva ezeket a mű recepciótörténetével.⁶

¹ *Egy ember az örökkévalóságnak* (A Man for All Seasons), rendezte Fred ZINNEMANN, 1966.

² Az eredeti cím jóval hosszabb, lásd később.

³ Morus műve egy ismeretlen szigetre kalauzolja az olvasót, s a legtöbb korai utópia hasonlóan a megírás jelenkorában játszódik, a felvilágosodás óta azonban elterjedtek a jövőben játszódó történetek, illetve leírások; mára ez vált jellemzővé. Az utópia jellemzően valamilyen kívánatos, az író társadalmi és politikai valóságánál vonzóbb világot ír le; ellentéte a disztópia vagy negatív utópia, mely az empirikus valóságnál rosszabb, ijesztő, gyakran súlyos elnyomást vagy fikatív totalitárius társadalmat bemutató művekre utal.

⁴ A magyar utópikus és disztópikus irodalomról részletesen lásd CZIGÁNYIK Zsolt, *Utopia Between East and West in Hungarian Literature*, London, Palgrave Macmillan, 2023.

⁵ MACZELKA Csaba, *Dialógus, paratextus, polifónia*, Erdélyi Múzeum, 2017/3, 51–61, itt: 59.

⁶ Ezen cikk korábbi, rövidebb változata angolul már megjelent: CZIGÁNYIK Zsolt, *The Hungarian Translations of Thomas More's Utopia*, *Utopian Studies*, 2016/2, 323–332. Az angol szöveg fordítása ÉBÉNYI Anna munkája.

Az Utópia magyar fordításainak áttekintése

Csaknem négyszáz év telt el Morus Tamás híres könyvének és az első magyar fordításának megjelenése között. E késés hátterében két ok is meghúzódik: egyrészt 1844-ig Magyarország hivatalos nyelve a latin volt, és Magyarországon a legtöbb értelmiségi olvasott latinul. A nyelvi kérdésen túl a publikálás lehetősége is kérdéses volt. A mohácsi csata után Magyarország elveszítette függetlenségét, és az ország nagy része török megszállás alá került (ahogyan erre Morus reflektált is *Erősítő párbeszéd balsors idején* című 1534-ben, halála előtt a Towerben írt művében). A törökök kiűzését a 17. század végén a Habsburg-uralom követte, mely szigorú cenzúrát alkalmazott (Bessenyei György 1804-ban írt *Tariménes utazása* című utópikus művét is csak 1930-ban adták ki). Az *Utópia* első magyar nyelvű kiadása Kelen Ferenc fordításában végül 1910-ben jelent meg. Ezt a nagyon precíz, ámde nehézkes fordítást 1941-ben követte egy élvezhetőbb szöveg, amelyet Geréb László készített. Mindazonáltal ez utóbbi fordítás egy rövidített változat, amelyből az eredeti fontos részei is hiányoznak. Így nem meglepő, hogy csupán két évvel később Kardos Tibor pontosan, de modern nyelvezettel újrafordította a művet. Ez terjedt el hivatalos magyar szöveggé az 1960-as és 1980-as években történt apróbb revíziók után. Morus művéből egy rövidebb válogatás szintén megjelent Bodor András fordításában az 1950-es években.

Kardos fordításának 1963-as kiadásáig az *Utópia* társadalomfilozófiai szempontból fontos szöveggé jelent meg, általában rangos filozófiai sorozatok részeként, részletes bevezetéssel, utószóval és a szöveghez fűzött jegyzetekkel. A későbbi kiadások azonban általában a szöveg irodalmi jellegét hangsúlyozzák – megfigyelhető tehát egyfajta ingadozás az elsősorban filozófiai és az elsősorban irodalmi értelmezések között, mind a szöveg fordítása, mind pedig a recepciója terén. Minden fordítás a latin változaton alapul, általában az 1518-as bázeli Frobenius kiadáson, vagy a latin szöveg Michels-Ziegler-féle 1895-ös kritikai kiadásán. A különféle fordításokban változó a paratextusok megléte (fiktív levelek, térkép, Utópia ábécéje stb.): Morus Aegidius Péterhez (Peter Giles németalföldi humanista) írott levele általában fordításra került, de a többi függelék sokszor figyelmen kívül hagyták. A mai kortárs kiadások többnyire illusztráltak, és az illusztrációk gyakran (de nem mindig) az 1518-as Frobenius-féle kiadáson alapulnak. Azt a tényt, hogy Morus *Utópiájának* megjelenése után négy teljes évszázadon keresztül hiányzott a magyar fordítás, némileg ellensúlyozza a mű nem kevesebb mint tizenegy 20. és 21. századi kiadása.

Az *Utópia* első magyar fordítását, amelyet 1910-ben készített Kelen Ferenc (1873–1958), egy filozófiai írásokat tartalmazó sorozatban jelentette meg a neves Franklin Társulat Budapesten a Magyar Tudományos Akadémiával együttműködésben, a fordító jegyzeteivel és utószavával ellátva.⁷ Kelen fordítása a latin szövegen alapul – az

⁷ MORUS Tamás, *Utópia*, ford., bevezetőt és utószót írta KELEN Ferenc, Budapest, Franklin, 1910. Kelen Ferenc hivatásos fordító volt, több nyelvből fordított főként szépirodalmi műveket, többek között Sinclair Lewis, Rabindranath Tagore és Jack London írásait.

nem világos, hogy melyik változaton, de az utószóban az 1518-as bázeli Frobenius kiadást dicséri. A fordítás a jegyzetekkel és az utószóval együtt a lehető legpontosabb tudományos munka: alapos, de viszonylag nehezen olvasható és régies nyelvezetű. A görög és latin nevek, mint például *Hythlodæus*, *Amaurotum* és *Anydrus*, valamint Morus sajátos szóalkotásai, mint a *syphrogantus* és *traniborus* tisztségnevek, változtatás nélkül jelentek meg, és a sziget neve szintén Utópia maradt (ékezzettel).⁸ A szöveg sajátos vonása, hogy az állam alapítóját, Utopust nem nevezi királynak és nevéhez nem fűz rangot vagy címet (amint az eredeti mű sem, de Ralph Robinson angol fordításának hatására a királyi cím igen elterjedt a különféle fordításokban). Az utószó egy részletekbe bocsátkozó, rendkívül alapos tudományos tanulmány Morus életéről, a mű fontosságáról és az európai irodalom utópikus hagyományáról. A 16. századi humanisztikus hagyomány társadalomfilozófiai munkái közé helyezi az *Utópiát*, hangsúlyozva Platón *Az állam* című művéhez való kötődését, de az *Utópia* erkölcsét epikureusként határozza meg. Azt is aláhúzza, hogy Utópia országa kommunisztikus eszmén alapszik, melynek társadalma főként racionális alapokon nyugszik; ez a vonása leginkább a vallásossághoz való hozzáálláson mutatkozik meg, amit alapvetően magánügynek tekintenek Utópiában.

Kelen Ferenc megközelítését jól példázza az a mondat, amellyel a rövid bevezetőben jellemzi Morus művét: „Nem jogbölcseleti elmélet, hanem fantáziából fakadt művészi elképzelés: filozófia”.⁹ Mivel a fordítás a Franklin Társulat Filozófiai Írók Tára sorozatában jelent meg, indokolt, hogy filozófiai jellegét hangsúlyozza, de figyelemreméltó, ahogy eltávolítja az elmélettől, és hangsúlyozza művészi jellegét és a fantázia szerepét. Ez a különös mondat jó példa arra a kettősségre, amely a Morus-recepciót (és tulajdonképpen az utópia műfaját is) áthatja: a szöveg a társadalomfilozófia és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el.¹⁰ A szöveg a bevezető után Morusnak Aegidius Péterhez írt levelével folytatódik, melyet előszóként közöl (ahogy később Kardos is).¹¹ Ezeket a paratextusokat követi az *Utópia* két könyvének teljes fordítása, illusztrációk nélkül, de jegyzetekkel, s a kötetet a már említett utószó zárja.

Egy generációval később, 1941-ben új fordítást tettek közzé, amely a szélesebb közönség igényeit is figyelembe vette. Geréb László (1905–1962) fordítását a budapesti Officina Kiadó publikálta a fordító előszavával.¹² Ez a szöveg gördülékeny, olvasóbarát és még ma is élvezetes olvasmány. A bevezetés történelmi összefüggésbe helyezi

⁸ Érdekes módon a cím ékezet nélkül hozza a sziget nevét, míg a szövegben következetesen ékezzettel jelenik meg.

⁹ KELEN Ferenc, *Bevezető = MORUS*, 1910, 7.

¹⁰ A recepció kettősségéről részleteket lásd az utolsó bekezdés elemzésében az *Utópiát* tartalmazó antológiákról.

¹¹ Geréb fordításában szintén szerepel a levél, igaz, nem előszóként.

¹² MORUS, *Utopia*, ford. GERÉB László, Budapest, Officina, 1941. <http://mek.oszk.hu/10600/10652/index.phtml> (Letöltés ideje: 2024. június 6. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes) Geréb elsősorban író, műfordító és irodalomtörténész volt. Főként latinból fordított, de számos történelmi és ifjúsági regénye is megjelent.

Morus személyét, méltatva a szerző humanista bölcsességét és erkölcsi normáit, valamint a mű irodalmi minőségét, illetve az államférfi bölcsességével ötvöződő irodalmi képzelőerőt. A szövegben Utopiát időnként „Seholsincs ország”-ként emlegeti, mindazonáltal általában eredeti formájában szerepelteti, ékezet nélkül. *Hythlodaeus* „Szavajátszó”-nak magyarítja és a nevet lábjegyzetben magyarázza meg; a helyneveknek is szellemes magyar megfelelőt talál (*Anydros* – „Szárászvíz”; *Amaurotum* – „Nekeresd”), amelyek összességében egy tündérmese hangulatát keltik (Utopust például egy ízben „Seholsincs király”-nak nevezi). A legtöbb görög kifejezés az eredeti formájában szerepel, magyarázó lábjegyzettel.

Egészében nézve a szöveg, miközben élvezhető, ugyanakkor professzionális fordítás benyomását kelti – eltekintve a nagyszámú, zavaró kötőjeltől. A szöveg után következő rövid végjegyzet az 1779-es londoni kiadást jelöli meg a fordítás eredetijeként. A jegyzet a következő érdekes állítással folytatódik: „Szövegünk a teljes Utopiát adja, de nem teljesen. Morus gondolatmenetéből semmit el nem hagytunk, de a hosszabb okfejtéseket, és aprólékos részletezéseket türelmetlen korunk számára rövidítettük.”¹³ Ezeket a hiányzó részeket gondolatjel mutatja, és jellemzően minden oldalon található egy-kettő. Általában néhány mondat maradt ki, amelyek hiánya nem befolyásolja az érvelés érthetőségét; az eredmény többnyire egyszerűsítés, de nem zavaró csonkolás. Van azonban egy fontos kivétel ez alól a szabály alól, amely megkérdőjelezi a kötet végszavának állítását, és egyben a fordítás hűségét is vitathatóvá teszi. Az Első Könyv vége felé¹⁴ a kiadás Morus szövegét több oldallal megcsonkítja, és ezt mindössze egyetlen gondolatjel jelzi. Az eredeti mű egyik legfontosabb gondolatmenetéről, a magántulajdon negatív hatásairól szóló fejtegetésről van szó, és a kihagyás azt eredményezi, hogy Geréb magyar fordításának olvasója nem szerez tudomást arról a tényről, hogy Morus *Utópiabeli* karaktere a köztulajdon pártján áll. Nincs arra vonatkozó forrásunk, hogy ez az elfogadhatatlan csonkolás a cenzúrának köszönhető-e, vagy az öncenzúrának, vagy esetleg más megfontolásnak (a felsorolt okok mögött egyaránt a Horthy-rendszer szigorú antikommunizmusa rejlik) – mindazonáltal ez a tény lehetetlenné teszi Geréb fordításának komolyan vételét. Korábban vita tárgyát is képezte Geréb fordításának értékelése: Szenczi Miklós szerint Geréb az *Utópiát* „egy géniusz tréfájának” tekinti,¹⁵ míg Kardos és Moór bevezetésekben a humort mint a komoly tartalom hordozóanyagát jelölik meg. Geréb megközelítése indokolhatja a könnyedséget, amely áthatja a szöveg egészét. Hajós József szerint Kardos túloz, amikor bevezetésében (lásd alább) Geréb fordítását válogatásnak minősíti.¹⁶ Ennek a lényegét érintő csonkolásnak az ismeretében Kardossal kell egyetértőnk, aki Geréb fordítását nem tartja megbízhatónak. Mindezek fényében nehezen érthető, hogy az

¹³ MORUS, 1941, 80.

¹⁴ *Uo.*, 35.

¹⁵ SZENCZI Miklós, *M. P. Alexejev: Thomas More Utópiájának szláv forrásai*, *Filológiai Közlöny*, 1957/3–4, 470.

¹⁶ HAJÓS József, *Morus-tézisek*, *Korunk* 1978/4, 311–316, itt: 312.

Országos Széchenyi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtára miért Geréb 1941-es szövegét teszi mindenki számára hozzáférhetővé.¹⁷

Alig két évvel Geréb élvezetes, bár teljesnek nem nevezhető szövegének megjelenése után, 1943-ban Kardos Tibor (1908–1973) tette közzé az *Utópia* egy új, csonkítatlan fordítását.¹⁸ Fordítása határozottan szemben áll Geréb szövegével, és sokkal közelebb van Kelen 1910-es fordításához, bár attól sem függ teljesen. Valójában Kardos fordítása a megelőző két fordítás legmagasabb minőségű elemeit ötvözi: Kelen tudományos pontosságát Geréb nyelvezetének gördülékenységével. Farkas Ákos szerint „Kardos stilisztikailag semleges, ezért időtlen magyar nyelvezete a nyelvi univerzalitás auráját sugározza”.¹⁹ Az 1943-as kiadás egy Moór Gyula tollából származó, hatvan oldal terjedelmű bevezetéssel bővült, de teljes egészében átveszi Kelen 1910-es utószavát is (ez lehet az oka a bevezetés kihagyásának a máskülönben változatlan 1947-es kiadásban). Az 1943-as kiadás tartalmaz még egy rövid és tényszerű előszót a fordítótól, amelyben Kardos a filológiai elveit fejt ki: a fordításnak egyszerre kell érthetőnek és pontosnak lennie. A fordítás alapjául a Michel és Ziegler-féle 1895-ös berlini kritikai kiadás latin szövege szolgált, de Kothe német és Fiore olasz fordításait is figyelembe vette. Az utószóban méltatja Kelen pontosságát és Geréb élvezetes szövegét, de utóbbit Morus szövegének csonkításáért méltán marasztalja el.

Kardos a görög tulajdonneveket magyarra fordítva hozza – a cím *Utópia* marad (mindegyik kiadásban ékezettel), de a szövegben a sziget neve „Sehol-sziget”-ként szerepel, *Hythlodæus* megfelelője „Csupatűz”, *Anydrosé* „Szárz-folyó”, *Amaurotumé* pedig „Láthatatlan-város”. Utopus neve ellenben változatlan maradt, de (Kelen fordításától eltérően) királynak nevezik. Ez a titulus a későbbi fordítások hatását mutatja, mivel az eredeti latin szöveg nem nevezi Utopust királynak. E fordítás negyvenes évekbeli két kiadását számos más kiadás követte, ezáltal Kardos szövege vált az *Utópia* meghatározó magyar változatává (noha, mint említettem, a Magyar Elektronikus Könyvtár kevésbé érthető módon Geréb csonka szövegét részesíti előnyben). A Magyar Helikon 1963-as kiadása nem egyszerű reprint volt, hanem az 1943-as kiadás alapos átdolgozása azzal a céllal, hogy még gördülékenyebbé tegyék a kortárs olvasók számára. Ez a revideált változat mindazonáltal csak kisebb változtatásokra szorítkozott a mondatszerkezet és a bekezdések tekintetében. Kardos egy terjedelmes utószót is írt ehhez a kiadáshoz (Moór és Kelen tanulmányai nem jelentek meg újra), amelyben Joachim Krehayn 1955-ös berlini kiadását is megjelöli a revideált változat forrásaként. Ez volt az utolsó revízió Kardos 1973-ban bekövetkezett haláláig, de ezután is számos más kiadás jelent

¹⁷ <https://mek.oszk.hu/10600/10652/10652.htm>

¹⁸ MORUS Tamás, *Utópia*, ford. KARDOS Tibor, MOÓR Gyula előszavával, Budapest, Franklin, 1943. (Későbbi kiadások: Budapest, Helikon, 1963; Bukarest, Kriterion, 1974; Budapest – Pozsony, Európa – Madách 1989; Budapest, Szent István Társulat, 2002; Budapest, Cartaphilus, 2011.) Kardos Tibor Kossuth-díjas irodalomtörténész és műfordító volt, a Magyar Tudományos Akadémia tagja: szakterülete a reneszánsz irodalma.

¹⁹ FARKAS Ákos, *Tamás Morus. Utópia. Translated by Tibor Kardos*, Utopian Studies, 1992/1, 170.

meg. A bukaresti székhelyű Kriterion Kiadó 1974-ben publikálta a magyar szöveget. A következő kiadásra 1989-ban került sor az Európa Kiadónál; ez a szöveg az 1963-as kiadásra alapul néhány apró változtatással és kibővített lábjegyzetekkel. A Katolikus Egyház könyvkiadójának, a Szent István Társulatnak 2002-ben megjelent kötete lényegében azonos az 1963-as kiadással, és Morus művének legfrissebb kiadása, amely a Cartaphilus Kiadónál jelent meg 2011-ben, csaknem azonos az 1989-es verzióval.

1952-ben megjelent egy könyv *Morus, Bacon, Hobbes, Locke* címmel, amely a magyar Művelt Nép Kiadó és a Román Nemzeti Tudományos Kiadó együttműködésében készült. A könyv a címadó szerzők műveiből való részleteket tartalmaz két román tudós, Ionescu Gulian és Ion Banu válogatásában.²⁰ Morustól mintegy 20 oldalnyi szöveg szerepel az *Utópia* mindkét könyvéből. A Banu tollából származó bevezetés – korának hű képviselőjeként – úgy mutatja be Morust, mint „az utópikus szocializmus atyját”, egy protomarxista antikapitalistát, akinek alakját később a Katolikus Egyház torzította el. A szövegrészleteket Bodor András (1915–1999) klasszika-filológus fordította a latin szöveget véve alapul (noha *Utopus* királyként szerepel, ahogyan a Robinson-féle angol fordításban), és független mindhárom megelőző fordítástól. A válogatás rövid terjedelme ellenére meglehetősen jó képet ad az olvasónak Morus művéről (amennyiben a bevezetőtől eltekintünk).

A szerző neve és a mű címe

Thomas More neve magyarul Morus Tamásként, latin-magyaros átíratban terjedt el, és ez így is maradt napjainkig (amikor pedig már Verne Gyulát is Jules Verne-ként ismerjük). Majdnem minden kiadás ezen a néven hozza a szerzőt, és az általam ismert más magyar nyelvű kiadványokban is így hivatkoznak rá.²¹

A közvélekedéssel szemben Morus könyvének címe nem csupán egy szó, hanem egy igen összetett kifejezés: *Libellus vere aureus, nec minus salutaris quam festivus, de optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia*. Az 1910-es Franklin kiadás, vagyis Kelen Ferenc fordításának címlapján az egyszavas cím jelenik meg, de a kötet elején, a bevezető előtt, igen kalligrafikus és látványos formában az alábbi szöveget találhatjuk:

Valóságos aranykönyvecske,
NEM KEVÉSBÉ ÉPÜLETES, MINT MULATSÁGOS,
az állam legjobb állapotáról és Utópia új szigetéről.²²

²⁰ *Morus, Bacon, Hobbes, Locke*, ford. BODOR András, szerk. C. Ionescu GULIAN, Ion BANU, Budapest, Művelt Nép, 1952.

²¹ Geréb 1941-es fordítása és a Kardos-féle fordítás 1963-as kiadásának címlapja nem közli Morus keresztnévét. Az 1952-es Bodor fordításban, román hatásra, Thomas Morus szerepel.

²² Melyet a szerzőre és a kiadóra vonatkozó adatok követnek.

Kardos Tibor fordításában:

Valódi aranykönyvecske, nem kevésbé üdvös, mint amilyen mulattató a LEGJOBB ÁLLAMFORMÁRÓL és az újonnan fölfedezett Utópia, azaz Sehol nevezetű szigetről.²³

A többi kiadás (sok különféle nyelvű modern kiadáshoz hasonlóan) az egyszerű, közismert és könnyen kezelhető, egyszavas címmel jelöli a könyvet. Gerébnél ez a hosszabb cím egyáltalán nem jelenik meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fordítás pontossága ellenére Kardos tesz két kiegészítést: egyrészt a 'fölfedezett' szó nem szerepel a latin szövegben, másrészt a Morus könyvében neologizmusként megjelenő, s később az egész műfaj nevét adó utópia kifejezést „Sehol”-nak nevezi. Az utópia szót Morus alkotta, a klasszikus görög nyelvben nem létezett. Az első kiadástól kezdve latin betűs átírásban szerepel, ami azért jelentős, mert az első görög betű latin átírása nem egyértelmű. A latin 'u' lehet görög 'εὐ' (eu), vagy 'οὐ' (ou) is, s ha a sziget nevét 'eutopia'-ként írjuk át, akkor 'jó hely'-et jelent, míg az 'ou' tagadószócskával 'nem-hellyé' válik a szó jelentése. Mivel Morus a kötetben maga is utal erre a kettősségre, a kutatók egyetértének abban, hogy itt szándékolt kétértelműségről van szó, ami azóta is megtermékenyítően hat a műfajra: egy utópiában soha nem mehet egészen biztosra az ember.²⁴ Mindenesre, ha a Kardos által írt „Sehol” lenne a sziget neve, Morus nevezhette volna *nusquam*nak.²⁵

A Bodor fordította szemelvények az alábbi cím alatt jelentek meg: „Válogatott szemelvények – Az államszervezet legjobb formájáról és az Utópia nevű új szigetről című művéből”.²⁶ Bodor tehát egy köztes megoldást választott: ugyan jelentősen lerövidítette a latin címet, de megtartotta Utópia nevét (ékezettel, és a lábjegyzetben magyarázattal, ahol a latin címnek is csak az általa lefordított részletét hozza, utópiát pedig „seholsincs ország”-ként azonosítja).

Az Utópia *paratextusai*

Az *Utópiához* csatolt paratextusok, vagyis nem a főszöveghez tartozó szövegelemek kérdésköre újabban alaposan kutatott területté vált a magyar és nemzetközi filológiában

²³ Az 1943-as kiadásban a címloldal után, míg az 1989-es kiadás címlapján jelenik meg, közvetlenül a nagybetűs UTÓPIA cím alatt. Az 1963-as Magyar Helikon kiadásban a címloldal után, külön oldalon, egyszerű tipográfiával jelenik meg a teljes cím és az első, 1516-os löweni kiadás közreműködői.

²⁴ A műfaj nevének bizonytalanságából fakadó ambivalenciáról és annak hatásáról részletesebben lásd Miguel ABENSOUR, *Persistent Utopia*, *Constellations*, 2008/15, 406–421.

²⁵ A műfaj nevét adó neologizmusról részletesen lásd Fátima VIEIRA, *The Concept of Utopia = The Cambridge Companion to Utopian Literature*, ed. Gregory CLAEYS, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 3–27.

²⁶ *Morus, Bacon, Hobbes, Locke*, 18. A szerző neve (Thomas Morus formában) az előző oldalon jelenik meg.

is; Almási Zsolt egy egész tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek,²⁷ míg Maczelka Csaba a doktori értekezését írta e témában.²⁸ Almási szerint a paratextus „egy demarkációs zóna a szöveg világa és a szövegen kívüli világ között”.²⁹ Mindemellett azt is kijelenti, hogy lehetetlen meghatározni az *Utópiához* csatolt szövegek pontos mennyiségét, mivel „a tizenhat elem nem mindegyike szerepel az első négy kiadásban”, amelyekben maga Morus is sajátkezűleg dolgozott.³⁰ Maczelka pedig rámutat, hogy a paratextusok száma „nyolc és tizenhat között váltakozik, a legkevesebb az eredetit követő második kiadásban, az 1519-es firenzei változatban található”, és a korai fordítások összevetése szintén nagy változatosságot mutat.³¹

A magyar kiadások vizsgálatakor különbséget kell tenni az illusztráció nélküli és a kisebb számban fellelhető illusztrált példányok között. Ez utóbbiak közül az 1963-as Helikon-kiadás modern (és meglehetősen művészi) képeket használ, melyeket Hincz Gyula alkotott. A budapesti Európa Kiadó 1989-ben az eddig Magyarországon megjelent legszebb változatot adta ki Benkő Anna illusztrációival, amelyek az 1518-as Frobenius-kiadás (Basel) fametszetein alapulnak. Maczelka rámutat arra a tényre, hogy *Utópia* térképe a magyar kiadásokban csak illusztrációs célt szolgál és többnyire a Második Könyv elején helyezkedik el.³² Valószínűtlen, hogy a mai olvasó ugyanúgy tekintsen a térképre, mint a korabeliek tették: a sziget fizikai és földrajzi létezésének bizonyítékaként. Ami a szövegeket illeti, Kelen fordítása csak Morus Aegidius Péterhez írott első levelét tartalmazza, de semmi egyebet. Geréb fordítása ugyan Morus Aegidiushoz írott mindkét levelét hozza, de más csatolt szövegeket nem. Kardos kiadása – Kelenhez hasonlóan – csak Morus első levelét tartalmazza, más egyebet nem. A Kardos-féle fordítás kiadásai nem különböznek a paratextusok tekintetében (az illusztrációktól eltekintve). Mindazonáltal jelentős eltéréseket figyelhetünk meg a bekezdések beosztása és az alcímek tekintetében. Meg kell jegyeznünk, hogy minden magyar kiadás jegyzetekkel van ellátva, és legtöbbjükhöz tartozik magyarázó előszó vagy utószó is.

Az egyes fordítások szövegrészleteinek összevetése

Az alábbiakban néhány jellemző szövegrészletet mutatok be mindhárom (egy esetben mind a négy) fordításból: úgy vélem, ezek jól mutatják a fordítók és a fordítói

²⁷ ALMÁSI Zsolt, *Introduction: Perspectives and Cultures = New Perspectives on Tudor Cultures*, eds. Mike PINCOMBE, Zsolt ALMÁSI, Newcastle, U. K., Cambridge Scholars, 2012, 1–19.

²⁸ MACZELKA Csaba, *The Uses of Paratextuality and Dialogicity in Early Modern English Utopias*, Szegedi Egyetem, 2014. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2210/> – A paratextusokkal szintén foglalkozik MACZELKA Csaba, *A kora újkori angol utópiák magyar története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2019, különösen 85–102.

²⁹ ALMÁSI, 6.

³⁰ *Uo.*, 7.

³¹ MACZELKA, *The Uses*, 70.

³² MACZELKA, *A kora újkori*, 91.

gyakorlatok közti különbségeket. Kezdjük először a kötet bevezetőjével, mely Morus levele a latinosan Aegidius Péternek hívott (Peter Giles, Pieter Gillis és Pierre Gilles néven is ismert) neves antwerpeni humanistához, aki közreműködött az első, 1516-as kiadásban. Az első mondatok Kelen fordításában:

Szinte röstellem, kedves Aegidius Péter, hogy az utópiai államról szóló e könyvecskét majd egy év múltán küldöm hozzád, holott te bizonyosan már egy féleven belül vártad volt. Hisz jól tudtad, hogy e munkánál föl voltam mentve az alkotás fáradságától, sőt még az elrendezés gondjától is. Csak el kellett mondanom, amit veled együtt Rafaeltől hallottam.³³

Ugyanez Gerébnél:

Már-már szégyelem [sic!], kedves Péterem, hogy ezt az Utopiáról: Seholsincs országról szóló könyvecskémet csaknem esztendő multával küldöm neked. Te, persze, azt hitted, hogy hat hónap alatt is elkészítem: Hiszen nem kellett fejemet törnöm, hogy kitaláljam, csak egyszerűen leírtam azt, amit Szavajászó Ráfáel mesélt nekünk s amit veled együtt hallgattam.³⁴

Kardosnál így kezdődik a kötet:

Kedves Aegidius Péterem! Már csaknem röstellem, hogy majd egy év elmúltával küldöm neked könyvecskémet a seholszigeti államról, holott kétségtelenül hat hónapon belül számítottál reá. Hiszen tudtad: ennél a munkámnál nem kellett vesződnöm a kitalálással s még a szerkezet felől sem kellett gondolkoznom, éppen csak el kellett ismételnem mindazt, amit veled együtt hallottam Rafael szájából.³⁵

Kelen, ahogy a fordításban végig, már az első mondatban is pontos. A tulajdonneveket nem fordítja le, így utópiából nem lesz sem Seholsincs ország, sem seholsziget. Ez a századeleji szöveg nem meseszerű, és ha némileg idegen és nehézkes is a mai olvasónak, paradox módon jobban őrzi az eredeti ambivalenciáját, az egyszerre szó-rakoztató és tudományos igényű szöveg kettősségét, míg a két frissebb fordítás a játékoság és meseszerűség felé mozdul el. Kardos betold egy rövid megszólítást, ezzel is

³³ MORUS, 1910, 9.

³⁴ MORUS, 1941, 13.

³⁵ MORUS, 1943, 78. Az 1963-as, revideált Magyar Helikon kiadás csekély helyesírási frissítéssel (pl. elmúltával helyett elmúltával) hozza ugyanezt a bevezetést, míg az 1989-es Európa Kiadó kötet díszes iniciáléval és egyéb archaizáló illusztrációkkal közli ugyanezt, bár a nyitó megszólítás nélkül. A 2002-es Szent István Társulat- kiadásban újra megjelenik a megszólítás (de ebben a szikár kötetben iniciálé és illusztráció sincs).

a saját kora felé mozdítva a szöveget, könnyítve a megértést a modern olvasó számára. A narrátor ebben a részben eltávolítja magától a történetet, magát pusztán írnokként, scriptorként tételezve, ugyanakkor Aegidius Péter bizonyoságot is adhat az elhangzottakról, hiszen ő is fültanúja volt. Hitelesnek kell tehát tekinteni a történetet, bár mindezt Gerébnél aláaknázza, hogy behozza Rafael vezetéknevét, melyet ő Szavaját-szónak fordít, ami az ő szájából elhangzottakat ironikus felhanggal látja el.

A következő szakasz még mindig a levélből származik, ebben Morus a saját szavahihetőségét alapozza meg: számára a legkisebb részlet is fontos, egy híd hosszáról sem akar pontatlan információt közölni. Ezek után miként kérdőjelezhetné meg valaki az igazmondását Utópia társadalmát és szokásait illetően? Kelen fordításában ez a részlet így hangzik:

Ugyanis, amint én emlékszem, Hythlodeus elbeszélése szerint Amaurotum hídja az Anydrus folyón át 500 lépés hosszú, Jánosom pedig úgy véli, hogy ebből 200 lépést le kell számítani, mert ott a folyó nem több 300 lépésnél. Kérlek, idézd e részletet az emlékezetedbe.³⁶

Geréb ezt a részt így fordítja:

Például, úgy emlékszem, hogy Szavaját-szó Ráfáel elbeszélése szerint a Szárazvíz folyó hídja Nekeresdnél ötszáz lépés hosszú. Clemens János apródom – ki, mint emlékszel, velünk együtt hallgatta – azt vitatja azonban, hogy a folyó ott csak háromszáz lépésnyi széles. Kérlek gondolkozzál a dolgon!³⁷

Kardosnál ugyanez:

Ugyanis, már amennyire emlékszem, Csupatúz Rafael azt mesélte a Láthatatlan-városbeli hídról, amely alatt a Száraz-folyó hömpölyög, hogy ötszáz lépésnyi hosszú, az én Jánosom meg azt állítja, hogy kétszázat le kell vonni, mivel a folyó ott alig több, mint háromszáz lépésnyi széles. Kérlek, idézd föl a dolgot emlékezetedben.³⁸

Kelen szövegében mindez szikár és precíz földrajzi leírás látszatát kelti, Geréb a tulajdonnevek játékos fordításával már a mesék világába kalauzol, Kardos hasonlóan, ha egy fokkal kevésbé játékosan is: Láthatatlan-város létezése sem túlzottan hihető, de

³⁶ MORUS, 1910, 10.

³⁷ MORUS, 1941, 14.

³⁸ MORUS, 1943, 79. Az első mondat szerkezete megváltozott az 1989-es kiadásban: „Csupatúz Rafael ugyanis, már amennyire emlékszem, azt mesélte a Láthatatlan városbeli hídról...” (7–8); utána azonos. A korábbi szerkezet visszatér a 2002-es Szent István Társulat-kiadásban (igaz, a 'Láthatatlan-városbeli' már kötőjel nélkül szerepel ott is). Az 1963-as kiadás itt az 1943-as változatot követi.

azért valamivel komolyabban vehetjük, mint Nekeredet. A folyó nevének különbségei szintén jellemzőek: talán már az Anydrus is elgondolkodtatón hangzik sok művelt magyar olvasó számára, de a Szárazvíz folyó okvetlenül ambivalens érzéseket kelt, különösen Kardosnál, ahol a Száraz-folyó hömpölyög...

Hythlodaeus nevének jelentésével kapcsolatban nincs egyetértés, Geréb fordítása az egyik filológiai lehetőséget tükrözi, Kardosé a másikat (míg Kelen, ahogy az összes tulajdonnevet, ezt is változatlanul hagyja). Figyelemre méltó ebben a kérdésben Hajós véleménye:

Geréb és Kardos a maga anyanyelvéhez igazítja Hythlodaeus nevét, és pedig Szavajátszóvá alakítja az első, Csapatúzzé a második. Az utóbbi név persze megtisztelőbb, ám szintén szegényes az eredetihez képest, amelyben szándékos kettősséget érzek, tréfa mögé rejtett komolyságot. Ezt a kettősséget szerintem jól és hangzásban is közel állóan tükrözné a Hitlódító név, mely olyan személyre utal, aki füllenti, hogy hisz (bambán, ostobán), de olyanra is, ki lendületet ad ama hitnek, hogy lesz még sokkal jobban is.³⁹

A következő részlet az első könyvből származik, a halálbüntetésről szóló disputában a nagy utazó Rafael (Hythlodeus, Csapatúz, vagy Szavajátszó) Kelen fordításában így hivatkozik korábbi tapasztalataira:

Igaz meggyőződésemet ebben a dologban nem tudnám jobban megvilágítani, mint hogy elmondom, amit a polyleriteknél tapasztaltam, midőn Perzsiában utaztam volt. A polyleritek országa elég sűrű népességű, intézményei mély belátásra mutatnak.⁴⁰

Geréb fordításában ugyanez:

Egyébként, ami ezt a dolgot illeti, nincs nép, amelynek ilyirányú berendezkedését jobban dicsérhetném, mint amit a polyleriták népénél tapasztaltam Perzsia felé menő utamon. Jól igazgatott, nagy nép és bár évenként hűbéradót fizet a perzsa királynak, egyébként szabad és saját törvényei szerint él.⁴¹

Kardosnál pedig:

Egyébként azonban egy nép intézményét sem helyeslem e téren annyira, mint azét, melyét Perzsiában figyeltem meg, mikor arra utaztam.

³⁹ HAJÓS József, *Morus-tézisek*, Korunk 1978/4, 312.

⁴⁰ MORUS, 1910, 26.

⁴¹ MORUS, 1941, 26.

Balgándiaknak hívják őket közönségesen, és sem nem kicsiny, sem nem rosszul megszervezett nép.⁴²

Kelen mondatai körülményesebbek a két másik fordítóénál, s a szövegek közti nagyjából harminc évnyi különbségnek köszönhetően természetesen módon régiesebbnek érezzük, hiszen még használja a régmúlt idejű ragozást. Kardos szövege gördülékenyebb, könnyebben olvasható, amit külön segített a későbbi revízió, amely elsősorban a helyesírást érintette. Ahogy a korábbi példában is láthattuk, a tulajdonneveket Kelen jellemzően nem fordítja le, így nála idegen hatásúak maradnak, ugyanakkor komolyabbnak, filozofikusabbnak is hat így a szöveg, míg Gerébnél, de különösen Kardosnál a meseszerű játékosság felé mozdul el (Geréb ebben az esetben megtartja az eredeti nevet). A polyleritákat akár komolyan is vehetjük, de sem a Balgándiak, sem a Tréfándiak szokásait nem tekinthetjük követésre méltónak, hacsak nem akarunk magunk is olyannak tűnni, mint ők. Geréb szabadabban kezeli a mondathatárokat (ahogy sok minden mást is), az ő utolsó mondatában szereplő többletinformáció a másik két fordításban már új mondatban szerepel.

Végül nézzünk egy fontos részletet a második könyvből, Utópia előljáróiról, ezúttal mind a négy fordítót összevetve. Kelen fordításában:

A syphrogantusoknak fő és szinte egyetlen foglalkozása az, hogy utána nézzenek és tegyenek róla, hogy senki tétlenül ne éljen, hanem mindenki szorgalmasan lásson a mestersége után. Ezért még nem kell neki láttól látig szüntelen munkában görnyedni, mint az igavonó baromnak. Pedig e nyomorult rabság a sorsa majd minden kézművesnek mindenhol, Utópián kívül.⁴³

Gerébnél ugyanez:

Az előljáróknak egyetlen és főkötelessége gondot viselni és felügyelni, hogy senki se henyéljen, mindenki szorgoskodjék a maga dolgában. De igavonó módjára nem kell kora hajnaltól késő éjszakáig szüntelen munkában görnyedniök. Pedig Utopia kivételével, szinte mindenütt ilyen, rabszolgasornál is nehezebb fáradság a kézművesek élete.⁴⁴

⁴² MORUS, 1943, 95. Az 1963-as Magyar Helikon kiadásban a Balgándit Tréfándira cserélték, egyébként azonos (27.). Az 1989-es kiadásban (31.) egy ékezetnyi eltérés található (melyét helyett melyet, így gördülékenyebb a mondat). A Szent István Társulat kiadásában (2002, 45.), kissé zavaró módon visszatér az ékezet, ugyanakkor a nép neve Tréfándi.

⁴³ MORUS, 1910, 52.

⁴⁴ MORUS, 1941, 41.

Kardos a következőképpen fordította ezt a részt:

A syphrogantusok legfőbb, mondhatni egyetlen foglalkozása arra ügyelni és gondolni, hogy senki se maradjon tétlen, hanem hogy mindenki serényen lásson mestersége után. Azonban nem kell kora reggeltől késő estig szüntelen munkában görnyedni, mint az igavonó baromnak, ez már több lenne, mint szolgai nyomorúság, bár ilyen az iparos élete majdnem mindenütt, kivéve a seholbelieket.⁴⁵

Végül Bodor András fordításában:

A syphrogantok legfőbb – mondhatni egyetlen – kötelessége gondoskodni és felügyelni, hogy senki se henyéljen és mindenki szorgalmasan végezze munkáját a maga mesterségében. De Utópia lakóinak nem kell igavonó barmok módjára kora reggeltől késő éjtszakáig szüntelenül munkában görnyedniök. Hiszen ez rosszabb lenne a rabszolgasorsnál, pedig Utópia kivételével majdnem mindenütt ilyen a dolgozó emberek élete.⁴⁶

Ahogy máshol is, Kelen szövege természetes módon távolinak tűnik a mai olvasó számára, de itt nem nehézkes, egészen költői kifejezéseket használ, mint a láttól-látig, és a görnyedés, melyet minden fordító használ. Ezúttal egyedül Geréb fordította le az idegen kifejezést (a fordításában korábban szerepel a görög szó is). Kardos szövege valamivel köznapibb („kora reggeltől késő estig” szemben a „láttól-látig” vagy „kora reggeltől késő éjtszakáig” Bodornál). Jelentős különbség, hogy Kardos seholbelieket ír Utópia lakói helyett, ami meghatározza a szöveg hangulatát. Jellemző különbség, hogy míg a korábbi fordítóknál kézművesek vagy iparosok szerepelnek, a socialista Romániában élő Bodor dolgozókról ír. Azonban ebből a részletből is kiderül, hogy a fordítók a kisebb különbségek ellenére mindannyian pontos szöveg létrehozására törekedtek (legalábbis azokban a részekben, melyeket lefordítottak).

Az Utópia a magyar antológiákban

Az Utópia szövege értelmezhető szépirodalomként és társadalomfilozófiai szövegként is. Ez a kettősség kihívás elé állította a fordítókat, és a könyv (és az egész műfaj)

⁴⁵ MORUS, 1943, 118. Az 1963-as kiadás azonos szöveget tartalmaz (54.). Az 1989-es kiadásban is ugyanez a szöveg szerepel, csekély módosításokkal: „hanem hogy mindenki” helyett „hanem mindenki”, „Azonban” helyett „De”. A részlet utolsó mondatában pedig felcserélték a szórendet: „majdnem mindenütt bár ilyen az iparos élete.” Míg az első két módosítás még gördülékenyebbé tette a szöveget, véleményem szerint ez utóbbi megtöri a mondat szerkezetét, kissé nehezítve a megértést.

⁴⁶ *Morus, Bacon, Hobbes, Locke, 22.*

fogadtatástörténetét meghatározza. A fogadtatás kettős természete kiválóan megfigyelhető a Magyarországon megjelentetett antológiákban, ahol az *Utópiának* részletei szerepelnek. More *Utópiája* reneszánsz kori szórakoztató irodalmi műnek is tekinthető, de komoly politika- és társadalomfilozófiai műnek is. Az 1910-ben megjelent első fordítás mellett, amely egy filozófusokat bemutató sorozat részeként jelent meg, az *Utópia* szövegrészletei társadalomfilozófiai gyűjteményekben is feltűntek, mint például abban a fentebb már tárgyalt 1952-ben publikált válogatásban, amely korai angol filozófusok – Francis Bacon, Thomas Hobbes és John Locke – műveiből vett részeket hoz Bodor András fordításában. Ezt a filozófiai hagyományt követi később Bíró Zoltán *Fejezetek a társadalomfilozófiai gondolkodás történetéből* című 1989-ben megjelent műve is, amely társadalomfilozófiai antológia gazdaságpolitikai egyetemi hallgatók számára, és Morus *Utópiája* Platón, Machiavelli és Descartes társaságában szerepel.⁴⁷ Morus *Utópiájának* részletei a *Filozófiatörténeti áttekintés kezdők számára* című, érettségire felkészítő gyűjteményben is megjelentek.⁴⁸

Máskor viszont az *Utópia* irodalmi antológiákban szerepel. Jó példa erre a hatvanas évek végén megjelent angol irodalmi antológia egyetemi hallgatók számára, ahol Morus szövegének rövid részlete a reneszánsz angol irodalom példajaként olvasható Edmund Spenser és Sir Philip Sidney szomszédságában.⁴⁹ Ezt a megközelítést követi az 1992-ben megjelent gyűjtemény is, ahol Morus Petrarca, Boccaccio és Shakespeare társaságában a reneszánsz irodalmi hagyomány jelentős írójaként kerül bemutatásra.⁵⁰ Láthatjuk tehát, hogy az *Utópia* Magyarországon egyaránt fontos irodalmi, valamint tudományos-filozófiai szöveggént is, és fogadtatásában nem figyelhető meg egyértelmű irányultság a kiadók és szerkesztők részéről. Sokkal inkább többretegű szöveggént kezelik, ahogy az jól megfigyelhető egy neveléstörténettel foglalkozó gyűjteményben,⁵¹ ahol az *Utópia* rövid részlete Édouard Claparède ideggyógyász és nevelő, valamint Maria Montessori, a Montessori-módszer kidolgozójának írásai mellett szerepel.

Morus *Utópiája* – miután latin eredetije nagy hatással bírt – magyar nyelven is a 20. századi magyar kultúra fontos részévé tudott válni: a múlt században négy fordítása született (két teljes és kettő részleges) és összességében 11 kiadást ért meg nyomtatásban. Kardos revideált szövege vált a hivatalos fordítássá, mivel egyaránt megbízható szöveg és élvezetes olvasmány.

⁴⁷ *Fejezetek a társadalomfilozófiai gondolkodás történetéből*, szerk. Bíró Zoltán, Budapest, Aula – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989.

⁴⁸ Kovács Márton, *Filozófiatörténeti áttekintés érettségizőknek*, Budapest, FISZ, 2005.

⁴⁹ *Angol irodalom*, szerk. LUTTER Tibor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1960.

⁵⁰ *A reneszánsz irodalmából*, szerk. TRENCSENYI Borbála, Budapest, Holnap, 1992.

⁵¹ *Neveléstörténeti olvasókönyv*, szerk. KOMLÓSI Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.

CZIGÁNYIK ZSOLT
egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Anglisztika Tanszék
Gerda Henkel alapítvány vezető kutatója, Közép-Európai Egyetem Demokrácia Intézet
cziganyik.zsolt@btk.elte.hu

Hungarian translations of Thomas More's Utopia

Abstract: The first Hungarian translation of Thomas More's *Utopia* by Ferenc Kelen was published rather belatedly in 1910, followed by an abridged translation in 1941, by László Geréb. Two years later a new, precise but modern translation was prepared by Tibor Kardos. A shorter selection of More's original was also published in the fifties in András Bodor's translation. Until the 1963 edition of Kardos's translation, *Utopia* was presented as an important text in social philosophy, with detailed introductions, afterwords, and notes to the text. Recent editions usually place the emphasis on the literary qualities of the text. All the translations are based on the Latin version, usually the 1518 Frobenius (Basel) edition or Michels and Ziegler's 1895 critical edition. The presence of the paratexts varies in the different translations: More's letter to Giles is usually translated, yet most of the other parerga are ignored. Recent editions are usually illustrated, with the illustrations often (but not always) based on the 1518 Frobenius edition. The absence of a Hungarian translation in the first four centuries after the first publication of More's *Utopia* is counterweighted by not fewer than eleven editions in the twentieth and twenty-first centuries.

Keywords: Thomas More, Utopia, Ferenc Kelen, László Geréb, Tibor Kardos, truncation

DOI: 10.37415/studia/2024/1-2/161-175.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

